

1866-1869 Girit İsyanı ve Yunanistan: Namık Kemâl'den Tespitler

Musa GÜMÜŞ

Yrd. Doç. Dr. Muş Alparslan Ü., Fen-Edebiyat Fakültesi
musagumus1979@gmail.com

Öz

Girit, 1770 yılından itibaren, Mora ve Sisam Adalarının tesirleri, Yunan Filiki Eterya/Etniki Eterya Derneği'nin çalışmaları, Yunanistan'ın politikaları ve 1856 Islahat Fermanı'nun doğurduğu siyasî ortamdan yararlanan Yunanlıların Megola/Megali İdea fikrini Girit'te yayılması gibi çeşitli nedenlerle sorunların yaşandığı ve dolayısıyla yönetilmesi zor bir coğrafya olmuştur. Bu sorunlar, Girit'te ayrılıkçı düşünceyi ortaya çıkarmış ve ayrılıkçıların isyan etmelerine zemin hazırlamıştır. Yunan hükûmeti ise Girit'te açık tahrik politikası yürüterek bu ayrılıkçı fikirleri derinleştirmiştir. Bunun yanında Yunan hükûmeti, Girit'teki kargaşayı, Avrupa'ya, Hristiyanların katledildiği şeklinde yansıtmış ve büyük güçlerin müdahalesini adaya çekmeye ve bundan yararlanarak Girit'i ele geçirmeye çalışmıştır. Rusya ve Fransa gibi devletlerin konuya dikkat kesilmeleri ise Girit Meselesi'ni uluslararası bir sorun haline getirmiştir. Böylelikle Girit Meselesi'nde Yunanistan'ın rolü de şekillenmiştir. Bütün bunlar, Namık Kemâl'in Girit Meselesi'ndeki birikimlerinden alınmış bilgilerdir. Makalede, Yunanistan'ın Girit Meselesi'ndeki rolü, Namık Kemâl örneğinde Osmanlı aydınının bakış açısıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Namık Kemal, 1866-1869 Girit İsyanı, Yunanistan, Âli Paşa, Osmanlı Devleti.

1866-1869 Crete Rebellion and Greece: Determinations from Namık Kemal

Abstract

Crete, since 1770, with the influences of Samos and Morea Islands, the activities of Greek Etniki Heteireira, policies of Greece and the idea of Greek Great Design rooting from 1856 Royal Edict of Reform, has been a place where hosts to conflicts and thus, hard to govern. These conflicts caused the appearance of separatist ideas by following supporting policies and they also reflected the situation to Europe as if Christians were being killed, which resulted in the internationalization of Crete Issue. Besides, in this way, the role of Greece got shaped in the Crete Issue. All of the above were the inferences from the knowledge of Namık Kemal. In this article, we will try to clarify Greece's role in Crete Issue and try to present the views of Ottoman intelligentsia with the example of Namık Kemal.

Keywords: Namık Kemal, 1866-1869 Crete Rebellion, Greece, Ali Pasha, Ottoman State.

GİRİŞ

19. asırda önemli siyasî, sosyal ve ekonomik krizlerle baş başa kalan Osmanlı Devleti bu krizlerin yönetiminde ciddi diplomatik sorunlar yaşamıştır. Bu sorunların bir kısmı Osmanlı Devleti'nin kendi iç düzeninden kaynaklansa da çok daha önemli kısmı dış etkiler nedeniyle oluşmuştur. Bu asrın başından itibaren ortaya çıkan hemen her sorunda, karşısında bulunduğu büyük devletler ve bu devletlere dayanarak politika üreten diğer devletler Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasını birçok noktada yönlendirmiştir. Devletin içinde bulunduğu güç durumunun bu konuda davetkâr bir hal arz etmesi meselesi, işi daha da içinden çıkılmaz bir şekle sokmuştur. Girit Meselesi bu konuda önemli bir örneklik teşkil etmektedir.

Girit Meselesi'nin Tarihî Zemini

Girit 19. asırda, çeşitli sebeplerle karışıklıkların yaşandığı bir dönem geçirmiştir. Bu karışıklığa yol açan ilk kıpırdanmalar, 1770 yılında başlamıştır¹. 19. asra gelindiğinde ise bu kıpırdanmaların kargaşa haline dönüşmesi için gerekli siyasî ortam oluşmuştur. Bunda Girit'in tarih boyunca Mora Adası'nun hem siyasî hem de ekonomik tesirinde kalması etkili olmuştur². Girit'teki kargaşa hali 1821 Yunan İsyanı ile daha da görünür olmaya başlamıştır. Zira 1821 yılında başlayıp Yunanistan'ın bağımsızlığı ile sonuçlanan bu isyan, Girit için önemli bir örnek teşkil etmiştir³. Yine 1825 Sisam İsyanı'nın Girit'i hareketlendirdiği ve Girit'ten isyana katılımın olduğu da görülmektedir⁴. Girit'i çevreleyen coğrafyanın böyle bir siyasî yapı arz etmesi, burada kargaşa halini tetiklemiştir. Ayrıca Filiki Eteryâ/Etniki Eteryâ Derneği'nin çalışmaları buralardaki isyanın etkilerini Girit'e kadar taşımıştır⁵. Bu da, Girit'i Osmanlı Devleti için, ülkenin en yönetilemez kısımlarından biri haline getirmiştir⁶.

Girit'te kargaşa ortamının oluşmasında dikkat çeken en önemli faktör, şüphesiz Yunanistan'ın Girit üzerindeki politikalarıdır. Girit üzerinde yayılcı bir siyaset benimseyen ve Girit'i ilhak edecek şartları oluşturmak için çok gayret sarf eden Yunan hükümeti, adada karışıklık çıkaracak asilere silah, insan kaynağı ve para yardımı sağlamıştır. Yunan kamuoyu da Girit'te ayaklanan asileri desteklemiştir⁷. Bu da, Yunanistan'da Osmanlı karşıtlığını, bu güne kadar hiç olmadığı şekilde, artırmıştır⁸. Yunanlılar, başlarda Girit'te, bir muhtariyet idaresi kurmak istemişler⁹ ve böylelikle Girit'i kendilerine bağlamak için hukukî ve siyasî şartları oluşturacaklarını düşünmüşlerdir.

¹ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: III., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara ty., s.18.

² Durmuş Yılmaz, *Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s.53.

³ Yılmaz, 53.

⁴ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Türkçesi Âli Reşad), Kaknüs Yayını İstanbul 1999, s.217.

⁵ Ayşe Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 21.

⁶ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923*, 2. Baskı, (Çev: İdil Eser), Yapı Kredi Yayını, İstanbul 2010, s. 175.

⁷ Namık Kemâl, "Hasta Adam", *Hürriyet*, Sayı: 24, 1285/1868, s.2.

⁸ Anderson, 176.

⁹ Süphan Andıç, -Fuat Andıç, *Sadrazam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasî Vasiyetnamesi*, Eren Yayını İstanbul 2000, s. 36.

Yunanistan'ın Girit'te etkin olmasının ve Girit'in Yunanistan ve Mora ile sürekli irtibat halinde bulunmasının temel sebebi, karşılıklı etkinin güçlü bulunmasıdır¹⁰. 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra da Yunan büyük ülküsünün (Megalo/Megali İdea) Giritliler arasında yayılmaya başlaması; karşılıklı etkiyi daha da güçlendirmiş ve bu yüzden Girit, Yunanlılar nezdinde tahrike açık bir hale gelmiştir. Bu tahrikler sonunda Girit'teki asiler, Yunanistan'la birleşme gibi Osmanlı Devleti tarafından kabul edilemez bir istekle 1866 yılında isyan etmişlerdir¹¹.

1866 yılındaki isyanın görünürdeki sebebi, Osmanlı Devleti'nin Girit için vaad ettiği düzenlemelerin resmi olarak gündeme alınmamasıdır¹². Bu arada Yunan basını Avrupa kamuoyunu tahrik edecek yayınlar yaparak Giritli asilere insan ve para yardımı sağlamaya çalışmıştır¹³. Bu da, Girit'teki isyana dışarıdan katılanların sayılarının artmasına sebep olmuştur. Yunan basınının Avrupa kamuoyunun dikkatini Girit'e çekmesi ve insan ve para yardımı sağlamaya çalışmasının arkasında Yunanistan'ın ekonomik açıdan iyi durumda olmaması yatmaktadır¹⁴. Zira Yunanistan'ın iktisadi yapısı Girit'teki isyanı finanse edecek durumda değildir.

Yunanistan Girit'teki isyanını kullanarak, Avrupa kamuoyuna Hristiyanların katledildiği şeklinde propaganda edip büyük güçlerin müdahalesi ile Girit'i ele geçirmek istemiştir. Çünkü Yunanistan tek başına Girit Meselesini halledecek ve Osmanlı Devleti'nden Girit'te kendi lehine bir şey koparacak güce sahip değildir ve Osmanlı Devleti ile savaşı göze almaktan uzaktır¹⁵. Özellikle Rusya ve Fransa'nın Girit'teki duruma dikkat kesilmeleri, isyana gerçek özelliğini kazandırmıştır. Bu devletlerin müdahale etmekte istekli olmaları, Girit'te ayrılık fikirlerini şiddetlendirmiştir¹⁶. Bu fikirler, Girit'te Hacı Mikail'in 12 Eylül 1866'da Türk hâkimiyetini tanımadığını ve Girit'in Yunanistan'a ilhakını ilan ettiği açıklamasıyla kuvveden fiile çıkmıştır¹⁷. Bu yeni durum, doğal olarak bölgede yeni bir istikrarsızlık hali yaratmaya ve böyle bir durumu arzu edenlerin bölgedeki konumunu kuvvetlendirmeye elverişli bir ortamın oluşmasına sebep olmuştur¹⁸. Bu yüzden bölgede, bir şekilde çıkar ve hesapları olan Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD gibi devletler bu duruma karşı bir pozisyon belirlemeye çalışmışlar ve bu gelişmelerin kendi kararları doğrultusunda meydana gelmesini arzulamışlardır. Hiçbir devlet Girit'teki dengelerin rakip güçler lehinde değişmesini istememiştir.

İngiltere, Rusya güdümünde büyük bir Yunanistan kurulmasını çıkarlarına uygun bulmamış ve 1866 isyanında Osmanlı Devleti'nin lehinde bir politika

¹⁰ Karal, 18.

¹¹ Anderson, 175.

¹² Adıyeke, 21.

¹³ Karal, 23.

¹⁴ Anderson, 176.

¹⁵ Karal, 23.

¹⁶ Adıyeke, 22.

¹⁷ Karal, 20.

¹⁸ Anderson, 178.

sergilemiştir¹⁹. İngilizler bölgede yeni bir savaşın çıkmasını ve diğer devletlerin bölgede etkin olmasını istemediklerinden, meselenin diplomatik yollarla halledilmesini çıkarlarına uygun bulmuşlardır²⁰. Rusya ise geleneksel politikaları gereği, Girit'te Osmanlı karşıtı bir politika düzleminde hareket etmiştir²¹. Bu yüzden adanın Yunanistan'la birleşmesini istemiştir²². Fransa da 1866-1869 Girit bunalımında değişken politikalar izlemiştir. Yunanistan'ın arkasında olduğu bilinen III. Napolyon Girit Meselesi'nde, bazen Yunanistan'a karşı durmuş bazen de güler yüz göstermiştir. Fransa'nın böyle bir politika izlemesinde Alman faktörü önemli bir etken olmuştur²³.

Büyük devletlerin, birbirlerini kontrol eder tarzda politikalar sergilemesi, Yunanistan'ın işini görünürde kolaylaştırırsa da, aslında bu politikaların Yunanistan'a yansımaları olumlu bir şekilde gerçekleşmemiştir. Zira büyük devletlerin politikaları gereği Yunanistan'ın taleplerinin çoğu zaman askıda kalmıştır²⁴.

Osmanlı Devleti'nin Girit Meselesi'nde kriz yönetimi konusunda başarısız bir süreç geçirmesi, Girit'teki sorunu daha karmaşık bir hale sokmuştur. Zira Osmanlı Devleti bu konuda bağımsız bir devlet gibi hareket edememiştir. Devletin bağımlı politikaları, Girit'teki akıbetin yönünü tayin etmede devleti zora sokacak bir gelişim izlemiştir. Osmanlı Devleti Girit'teki meseleyi iyi okuyabilmesine rağmen, bu bağımlı politikaları yüzünden sonuç alacak siyaset tanzim edememiştir. Buna rağmen, Girit'e dair politikalarında kararlı bir tutum sergilemeye çalışmıştır. Çünkü Girit Osmanlı Devleti için önemliydi ve Anadolu'nun savunma kalesi hükmündeydi²⁵. Bu yüzden de Osmanlı devlet adamları Girit'te ciddi bir kayıp yaşamadan meseleyi halletmek istiyorlardı. Osmanlı Devleti bu süreçte meseleyi halletmek için hem askeri hem de diplomatik kartları kullanmaya çalışmış²⁶, Girit'te karar veren konumunu kaybetmemek için aktif bir politika düzleminde hareket etmiştir. Âli Paşa'nın Girit'e gönderilerek buradaki krizin yerinden yönetilmesi ve bu sayede de Girit'te, meselenin her aşamasında hâkim konumun kaybedilememesi düşüncesi, Osmanlı Devleti'nin Girit'e dair politikalarının temel özellikleriydi.

Âli Paşa'nın Girit'teki faaliyetlerinin bir süreliğine halkı teskin ettiği, asilerin hareketlerini önemli ölçüde sınırladığı görülmektedir. Ancak Girit'te askerî güç kullanmanın büyük devletlerin yaklaşımları dolayısıyla sonuç verecek bir seçenek olmadığını bilen Âli Paşa, adada esaslı bir ıslahat projesiyle büyük güçlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmesini önlemek istiyordu²⁷. Bu, sadece büyük güçlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine

¹⁹ Karal, 22; Adıyeye, 23.

²⁰ Andıç-Andıç, 36.

²¹ Karal, 21.

²² Andıç-Andıç, 36.

²³ Adıyeye, 23.

²⁴ Anderson, 176.

²⁵ Yılmaz, 53.

²⁶ Karal, 24.

²⁷ Andıç-Andıç, 37.

müdahalelerinin önüne geçemeyecek ve aynı zamanda da Yunanistan'ın Girit'te meseleye dâhil olmasını gerektirecek ortamı ortadan kaldıracaktır. Âli Paşa bir dizi ıslahat projeleri hazırlamıştır. Bu cümleden olarak, 1867 Girit Vilayet Nizamnamesi Âli Paşa'nın Girit hakkındaki en büyük ıslahat projelerinden biriydi²⁸. Namık Kemâl de Girit'e dış müdahalenin bertaraf edilmesi için bir takım idarî düzenlemelerin yeterli olacağı inancını; *"Nizâmât-ı esâsiyye ve meclisin talimât-ı idâresi i'lân olunduktan sonra Girid usâtı gibi vatanın dâ'ire-i ittihâdından çıkmak isteyenleri himâyeye kimin haddi olur? ve mühassasât-ı dîniyye gibi bedelinde birkaç kat emlâk zabt olunmuş bir şeyle kim ne diyebilir?"*²⁹ cümleleriyle ifade etmişti. Âli Paşa'nın ıslahat projesi bu düşünceye uygun bir girişimi ihtiva ediyordu. Bu ıslahat projesiyle büyük güçlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışması önlenecekti.

Âli Paşa'nın ortaya koyduğu bu proje, Girit'teki Rumları ikna etmese de Osmanlı Devleti'nin adadaki faaliyetlerini büyük güçlerin nezdinde daha meşru bir zemine taşıdı. Bunun yanında uluslararası arenada meydana gelen değişim, Osmanlı Devleti'nin durumunu güçlendirdiğinden Girit'te daha sonuç alınabilir politikalar yürütmesinin imkânlarını yarattı. Bu da Âli Paşa'nın reformlarını daha anlamlı ve sonuç alınabilir hale getirdi. Âli Paşa'nın bu tedbirleri sayesinde Avrupa devletleri Girit Meselesi'nde Osmanlı Devleti'nin istediği düzlemde hareket etmeye başladılar. Bundan sonra da Âli Paşa Yunanistan'a nota verdi³⁰. Osmanlı notasını değerlendirmek için toplanan büyük devlet temsilcileri, 20 Haziran 1868 tarihinde bir araya gelerek Türk tarafının isteklerini değerlendirdiler. Türk tarafının isteklerinin haklı olduğu görüldü ve Yunanistan'a bildirildi. Yunanistan hükûmeti Âli Paşa'nın notasını kabul etmek zorunda kaldı³¹. Bundan sonra da Yunanistan, ortaya koyduğu politikalarla Girit'teki krizin sona erdirilmesini kolaylaştırdı³².

Buraya kadar ele alınan Girit Meselesi, Namık Kemâl'in Girit Meselesi ve Yunanistan konusundaki düşüncelerine tarihî zemin işlevi görmesi, onun düşüncelerinin daha iyi anlaşılması amacıyla kaleme alındı. Zira Namık Kemâl, bu konudaki düşüncelerinin olgunlaşmasında meselenin tarihî zemini önemli rol oynamıştır.

Çalışmanın esas kısmını 1866-1869 yılları arası kapsamaktadır. Çalışmada, Yunanistan'ın Girit Meselesi'ndeki rolü ve etkileri Namık Kemâl'in bakış açısı ve düşünce dünyasına yansıyanlarla ele alınmaya çalışılacaktır.

Namık Kemâl'e Göre Girit İsyanı'nın Etrafı

Namık Kemâl'e göre Girit'te isyan eden Rumların temel amacı adanın Yunanistan'a ilhak edilmesiydi. Burada, türlü bahanelerle isyan eden Rumlar, dikkatleri üzerlerine çekerek isyanlarından sonuç almak istiyorlar, isteklerine ulaşabilmek için de büyük devletlerin temsilcilerini meseleye

²⁸ Adıyeye, 23-24.

²⁹ Namık Kemâl, "Veşâvirhüm Fil-Emr", *Hürriyet*, Sayı: 4, 1285/1868, s. 1.

³⁰ Andıç-Andıç, 38.

³¹ Karal, 36-37.

³² Anderson, 178.

dâhil etmeye çalışıyorlardı. Bunun için; “bir takım ehl-i fesâd silâha sarıl”dılar³³. Böylelikle Girit’in Yunanistan’a katılması için uygun şartlar hazırlanacak, tıpkı zamanında Yunanistan’ın yaptığı gibi, Osmanlı Devleti’nden ayrılacaktı. Namık Kemâl bunu şu cümlelerle anlatmaya çalışır: “İhtilâl gibi tabirât-ı idâreye muhâlif olan ahoâlin uzamasından neş’et ettiği mücerrebâtıdır. Hattâ Yunanistan’ın Memâlik-i Osmâniyye’den ayrılmasına dahi vaktiyle fesâdının teskîninde zuhûra gelen te’ehhür sebeb olmuş idi”³⁴. Namık Kemâl, ihtilal ortamının sonuç vermesi için Girit Hristiyanlarının mezalim gördüğü propagandasının yapıldığını ve bu yolla kamuoyu baskısı oluşturmaya çalıştıklarına da işaret etmektedir³⁵. Böyle bir propaganda, şüphesiz Batılı devletlerde meseleye müdahale etme isteği oluşturacak ve Girit’te, isyancıların amaçlarına daha kolay bir şekilde ulaşmalarını sağlayacaktı. Avrupa gazetelerinin de bu yöndeki yaklaşımları batılı devletlerin meseleye müdahale etmelerini sağlayacak nitelikteydi³⁶. Giritli asilerin milliyet fikrini gündemde tutarak Yunanistan’ın adaya olan ilgisini biraz daha arttırmaya çalıştıkları Namık Kemâl’in gözünden kaçmamıştı³⁷. Giritlilerin Avrupa’da ortaya çıkan milliyetçilik anlayışından etkilendikleri ve bu düşünce ile Girit’te ihtilâle kıyam ettikleri ve meseleyi Yunanistan’daki milliyetçilik fikri ile birlikte değerlendirdikleri, yine Namık Kemâl tarafından ifade edilmektedir³⁸. Batılı devletlerin ise bunu kullanmakta ve müdahale aracı yapmakta istekli davrandıklarını; “Cins ve mezhep ve kavmiyet ve istiklâl davaları şarka müte’allik her türlü mesâilde daimâ bir alet olagelmıştır”³⁹ sözleriyle ifade etmiştir.

Giritli isyancıların milliyet fikri yanında mezhep konusunu gündemde tuttuklarını ifade eden Namık Kemâl, bu işin de sonuç getirmeyeceğini, şu örneklerle vurgular: “İştirâk-ı mezheb bahsine gelince ittihâd-ı milliyet bu kâ’ide üzerine binâ edilmek istenildiği hâlde cüz’ün külle tâbi’iyyeti kazıyyesine göre umûmen Rumlar Rusya’nın ve Katolikler Fransa’nın ve Protestanlar İngiltere veyâ Amerika’nın ve ehl-i İslâm Saltanat-ı Seniyye’nin zir-i idâresine geçmek lâzım gelmez mi? Harita-yı âlemde böyle bir tebeddül icrâsına teşebbüs olunmuş mudur? Kaldı ki Hristiyanlar’ın bu da’vâsı tasdik olursa bile cezire ahâlisinin bir sülüsü İslâm’dır. Bir halkın ba’zısını memnûn etmek için ba’zısını hukûkundan mahrûm eylemek nasıl muvâfık-ı hakkâniyyet olabilir?. Bundan mâ’adâ Avrupa’nın hey’et-i ‘umûmiyyesini milliyet efkârına tatbîken tahvîle devletlerin hiçbiri mukteditir ve umûm hakkında câri olmayan bir kâ’idenin kabûlüne ise Saltanat-ı Seniyye aslâ hâzır değildir”⁴⁰. Namık Kemâl’in bu açıklaması, Girit’teki mevcut yapı

³³ Namık Kemâl, “Şark Meselesi’ne Dair”, *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 458, 1283/1866, s. 2.

³⁴ Namık Kemâl, “Bend-i Mahsûs Girit Meselesi’ne Dairdir”, *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 423, 1283/1866, s. 2.

³⁵ Namık Kemâl, “Bend-i Mahsûs”, 2.

³⁶ Namık Kemâl, “Şark Meselesi’ne Dair”, 1.

³⁷ Namık Kemâl, “Şark Meselesi’ne Dair”, 2.

³⁸ Namık Kemâl, “Kurye D’orian’da Görülen Makalenin Mealidir”, *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 462, 1283/1866, s.1-2.

³⁹ Namık Kemâl, “Şark Meselesi II”, *Kulliyat-ı Kemâl Makalât-ı Siyâsiye ve Edebiye*, Selanik Matbaası, İstanbul 1909, s. 20.

⁴⁰ Namık Kemâl, “Bend-i Mahsûs”, 3.

dolayısıyla isyancıların bu taleplerinin kabul edilemeyeceğini işaret etmektedir.

Namık Kemâl'in dikkat çektiği bir diğer konu Girit'e Hristiyan bir vali tayin edilmek istenmesidir. Namık Kemâl, bu bahsinde, diğer devletlerin kendilerine reva görmedikleri bir konuda Osmanlı Devleti'ne baskı uygulamalarını; *İngiltere ile Fransa birer büyük İslâm devletleri oldukları halde idarelerindeki arazilerden her hangi birisine bir İslâm vali tayin ettikleri görülümüş müdür*⁴¹ sorusuyla karşılamaya çalışır. Zira Namık Kemâl'e göre bu büyük bir haksızlıktır. Bu devletlerin İslam tebaasını yönetmek için Müslüman bir vali atadıkları görülmemesine rağmen bizden böyle bir talepte bulunmalarını garip karşılar⁴². “[Bütün bunlara rağmen] Girit'e nizâmât-ı mahsûsa verilmesi ve Hristiyan mezhebinde vâli ta'yîn olunması gibi birtakım iddi'alara kalkışması muvâfık-ı hakkâniyyet midir”⁴³ diye de sormaktan kendini alamaz. Namık Kemâl'in bu serzenişi şüphesiz haklıdır. Zira büyük devletler, birçok konuda olduğu gibi bu konuda da çifte standart uygulamaktadır.

Namık Kemâl Girit Meselesi'ni, Şark Meselesi'nin bir uzantısı olarak da görür. Ona göre büyük devletler Şark'a (Osmanlı Devleti'ne) ait birçok meselede oldukça tarafgir davranmışlardır ve bu, birçok meselede gözlenmiştir. Namık Kemâl'in yaşadığı dönemde ise bu durum daha da göz önünde bulunmaktaydı. Namık Kemâl Şark Meselesi'nin yoğun olarak gündemde olduğu bu devirde Girit Meselesi'ne dair çözümlemeye bulunup çıkarım yaparken bu gerçeği özellikle göz önünde tutar ve “Girit'de zuhûr eden şerâre-i ihtilâlin tesiriyle yine Şark Meselesi yeniden alevlenmiş”tir⁴⁴ der. Namık Kemâl, Osmanlı Devleti'nin çok dinli ve milletli olması, Avrupa'nın İslam hakkında yanlış itikadda bulunması ve Osmanlı Devleti'nin “kuvve-i ihtiyâta muhtâc olduğundan dolayı Avrupa'ya hoş görünmekte muztarr olması” nedeniyle Şark Meselesi'nin canlı bir şekilde gündemde kalmasına temel teşkil ettiğini ifade etmektedir⁴⁵. Bunlar da, Şark Meselesi'ni, “Devlet-i Aliyye'nin tamâmiyyet-i mülkiyyesini ihlâl-i tasavvuru” şeklinde siyasî proje haline getirmektedir⁴⁶. Ona göre, “Devlet-i Aliyye [] şark mes'elesinden dolayı şiddetli bir buhrân için”e sürüklenmektedir⁴⁷.

Girit İsyanı ve Yunanistan

19. asrın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ni uğraştıran en önemli meselelerden birisi şüphesiz Girit'teki isyandır. Bu isyanda Yunanistan'ın etkisi ve rolü Namık Kemâl'in Girit Melesesi'ne dair yazdığı hemen bütün makalelerinde dile getirilmiştir. Namık Kemâl Yunanistan'ın Girit'i ilhak

⁴¹ Namık Kemâl, “Şark Meselesi'ne Dair Layihadır”, *Tasvir-i Efkâr*, Sayı: 465, 1283/1866, s. 2.

⁴² Namık Kemâl, “Layiha”, 1.

⁴³ Namık Kemâl, “Layiha”, 2.

⁴⁴ Namık Kemâl, “Layiha”, 1.

⁴⁵ Namık Kemâl, “Şark Meselesi I”, *Külliyat-ı Kemâl Makalât-ı Siyâsiye ve Edebiye*, Selanik Matbaası, İstanbul 1909, s. 5.

⁴⁶ Namık Kemâl, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Taksimi”, *Tasvir-i Efkâr*, Sayı: 430, 1283/1866, s. 2.

⁴⁷ Namık Kemâl, “Başlıksız”, *Hürriyet*, Sayı: 23, 1285/1868, s. 1.

etme konusunda resmi bir politikası olduğunu söyler⁴⁸. O, Yunanistan'ın Girit meselesi konusundaki tutum ve faaliyetlerini “*Girid vak'asına dair Yunan Devleti himâyeye ki, Fransa ve İngiltere ve Rusya'dır, birer takrîr itâ ederek Girid Hristiyanlarının mazlûmiyeti hakkında ve Saltanat-ı Seniyye'nin idâresi aleyhinde hayâl ve hatıra gelmez bir takım istinâdât serdetmiştir*”⁴⁹ şeklinde açıklar. Ancak devletlerin bu tutumu yanlıştır. Namık Kemâl bunu tutumu: “*Yunan Devleti'nin hiçbir surette kendisine taalluku olmayan böyle bir meselede resmen ortaya çıkarak, ortaya koyduğu iddi'ânın devletlere asla mazarrat-ı ehemmiyet olmayacağı meczûmemizdir. Fakat şurasını fevka'l-gaye ta'accüb etmekteyiz ki, Yunân Devleti bu istinâdâtı Çin hükûmetine mi beyân ediyor? Düvel-i Muazzama'nın Girid'de konsolosları yok mudur, var ise onlar Hristiyan'ın halini bilmezler mi?*” sözleriyle eleştirir⁵⁰. O, Yunanlıların böyle asılsız iddialar üzerine bile-isteye gitmelerini de doğru bulmamakta ve meselenin Yunanlıları alakadar etmediğini ifade etmektedir. Namık Kemâl, Yunanlıların bu tavırlarıyla Girit'deki Hristiyanların mevcut durumuna zarar vereceğini belirtip Yunanlıları uyararak gerçeklerin aksine ortaya koyulan iddiaların isabetsizliğine vurgu yapar ve iddiaların aksini ispat etmeye çalışır.

Namık Kemâl, “*Girid usatı memâlik-i mahrûsede bulunan sair Hristiyanlarla berâber vatanın müdafaâsı için bedenen hizmet-i askeriyede bulunmak vazife-i meşrû'asıyla mükellef tutulmaktan başka şahıs vergüsünden dahi mu'af olmak gibi sair hemşehrilerinde olmayan bir fa'ideye mâlik oldukları halde nasıl mazlûmiyetlerinden bahs olunur. Yunan içinde bu kadar feva'iddin hisse-mend olmuş bir karye var mıdır*”⁵¹ diyerek Girit'de ortaya çıkan olayların dayanaklarının isabetsizliğine işaret etmiştir. Namık Kemâl, Yunanlıların Girit üzerinde ortaya attıkları iddialarını, Girit'teki faaliyetlerini gözler önüne sererek çürütmeye çalışır: “*Şimdi Yunanlılar Girid meselesinde bize ne mu'âmele etti? Devletlerinin gözü önünde alenî cemiyetler yaptılar, isyâna para ve mühimmât ve adamla mu'âvenet ettiler. Bunlar için mahsûs korsanlar tertîb eylediler. Bazıları Osmanlı tarafından tutuldu, yerine başkasını peydâ ettiler. Zambrakaki Kronios gibi zabıtlar üniformalarıyla isyâna riyâset eyledi. Sonra yine yerine avdet etti. Yine eski rütbe ve memûriyetlerini verdiler. Kiliselerde ve sair mevkilerde usâtın zaferi ve Osmanlıların izmihlâli için du'âlar eylediler. Şira'da mukaddema Giridli Müslümanı parçaladılar ve mu'ahharan bir Osmanlı zabıtini yaraladılar. Vükelâdan biri Meclis-i Şura-i Ümmetlerinde mimbere çıkararak Kral Yorgi'nin politikası Girid'in Yunanistan'a ilhâkı husûsuna mâ'il olduğunu resmen beyân eyledi. Girid'in bin türlü cebr u işfâl ile Yunanistan'a nakledilen familyalar aç kaldılar, hakaret gördüler, eziyet çektiler avdet etmek istediler, Yunanlılar mani oldular. Nihayet Sefâret-i Seniyye'nin önüne gelerek ellerinden gelen hakareti de icrâ ettiler*”⁵² Namık Kemâl'in verdiği bu bilgiler, Yunanlıların Girit

⁴⁸ Namık Kemâl, “Yunan Meselesi”, *Hürriyet*, Sayı: 27, 1285/1868, s. 1.

⁴⁹ Namık Kemâl, “Girit Meselesi'ne Dair”, *Tasvir-i Efkâr*, Sayı: 425, 1283/1866, s. 1.

⁵⁰ Namık Kemâl, “Girit Meselesi'ne Dair”, 1.

⁵¹ Namık Kemâl, “Girit Meselesi'ne Dair”, 1.

⁵² Namık Kemâl, “Yunan Meselesi”, 2.

olaylarındaki rolünün ne kadar ileri bir seviyede olduğunu açıkça gösterir. Namık Kemâl'e göre Yunanlılar, ortaya attıkları iddialarla Girit Meselesi'ni Avrupa kamuoyuna sunarken Girit olaylarındaki rolünü gizlemiştir. Ancak amacın, Girit'in Yunanistan'a ilhaki olduğu bütün açıklığıyla ortada durmaktadır: "...düvel-i ecnebiyenin konsoloslarına istid'a ve ilân ve kararnâme namlarıyla verdikleri evrâkı göstermek kifâyet eder ki, bunlarda mazlûmiyetten şikâyet olunarak hükûmetin ta'dili değil Yunanistan'a tahvili istenilmiştir"⁵³. Namık Kemâl, Yunanlılar böyle faaliyetlerde bulunarak Osmanlı Devleti'nin Girit üzerinde uluslararası anlaşmalardan doğan hukukunu ihlal ettiklerini de şöyle ifade eder: "imdi Girid Devlet-i Aliyye tasarruf-ı medîd ile hakken ve bahusûs [] tamamîyet-i mülk ve bendini hâvi olan Paris ahidnâmesiyle mukâveleten mülküdür. Yunanlıların harekât-ı vaki'asından asker sevk etmek, korsan tertib etmek, isyâna her türlü i'ane eylemek vükelası tarafından politikamız ona ma'ildir" diyerek Girid'i istediklerini resmen ilan [ettiler]"⁵⁴. Namık Kemâl, bu durum karşısında da Osmanlı Devleti'nin topraklarını korumak hakkına sahip olduğunu belirtir⁵⁵ ve Yunanlıların Girit'te işlediklerin cinayetleri kesin savaş nedeni olarak görür: "Deolet-i Aliyye'nin Şira'da parçalanmış olan âdemlerin ihkâk-ı hakkına Yunan'ın muvafakat etmesi üzerine, kezalik Devlet-i Aliyye bi-hakkın ilân-ı harb edebilir"⁵⁶. Namık Kemâl Osmanlı Devleti'nin uluslararası hukuktan kaynaklanan haklarını iyi bilmekteydi ve devletin Girit'teki meseleden doğan haklarının gereğini yapabildiğini arzu ediyordu⁵⁷.

Namık Kemâl, Yunanistan'ın Girit'te muhacirlere uyguladığı muamele ve engellemelerine karşı Babiali'nin, muhacirlerin hakkına sahip çıkmak sebebine müsteniden ve kaideye uyararak Yunanistan'a savaş ilan etmeye hakkı olduğunu şu cümlelerle ifade eder: "Yunan tarafından Girid muhacirlerinin avdetine gösterilen mümâna'ât için dahi yine o ka'ideye tatbiken ilân-ı harbde Babiali'nin hakkı vardır"⁵⁸. Namık Kemâl, Yunanlıların Osmanlı Devleti ile imzaladığı anlaşma gereğince tarafların birinin ablukasını altında olan bir liman ya da şehir ile hiçbir şekilde ticarî ilişki kurulamayacağı maddesine aykırı olarak Girit'te, bırakın ticaret, oraya silah ve mühimmat gönderdiği için de Osmanlı Devleti Yunanlılara savaş ilan etme hakkına sahip olduğunu belirtir ve Yunanlıların Osmanlı Devleti'ne karşı, devletler hukukunu ihlal ettiğini ifade eder⁵⁹.

Namık Kemâl, Yunanlıların, gelenek haline getirdikleri Girit politikası mucibince, Girit ahalisi ve usatını meşru hükûmetleri aleyhine isyana teşvik ettiklerini şu cümlelerle ortaya koyar: "Yunan kabinetosu [] bir takım fırkaların Girid'e gitmelerine müsâ'ade etmekte olduğu ve ministroları dahi husemâmız tarafından neşr olunan bir takım resâil-i garazkârâne ile Girid ahalisinin ahvâline

⁵³ Namık Kemâl, "Bend-i Mahsûs", 1.

⁵⁴ Namık Kemâl, "Yunan Meselesi", 2.

⁵⁵ Namık Kemâl, "Yunan Meselesi", 2.

⁵⁶ Namık Kemâl, "Yine Girit Meselesi Tazelendi", *Hürriyet*, Sayı: 24, 1285/1868, s. 2

⁵⁷ Namık Kemâl, "Yine Girit Meselesi", 2-3.

⁵⁸ Namık Kemâl, "Yunan Meselesi", 2.

⁵⁹ Namık Kemâl, "Yine Girit Meselesi", 2-3.

dair Yunan evrâk-ı havâdisinde mündemiç olan mürteriyât-ı şeni'adan efkâr olacak sûrette Avrupa devletlerini ikaz ile ahalinin amâlini tervîç ve hakîkatte kendi tasavvurlarına hizmet için Avrupa devletlerinin tavassut ve müdâhaleleri esbâbını istihsâl etmek üzere bu devletler taraflarından ne suretle kabûl olunacağı malûm olan bir takım layihaları hazırlamakta oldukları halde Yunan kabinetosunun mevzubahis olan uygunsuzlukların tahaddüsünü men'e kadîr olmamasına haml etmekten ibaret olan te'vilatı ve Devlet-i Aliyye'nin hüsn-i niyyatı ile münâsebât-ı dosteynin ibkâsı arzûsunda bulunduğu dair olan ifâdât ve teminâtı ne kâfi ve ne de muvâfık-ı marazî değildir"⁶⁰ Yunanlıların Giritli eşkiya taifesine maddi yardım yaptığını Namık Kemâl şu cümlelerle aktarır: "... Girid isyanına muavenet için Şira'da resmen teşekkül eden Yunan komitesi lüzûmu olan akçeyi Avrupa'da bulunan Rum tüccarından i'âne sûretiyle toplamakta[dır]"⁶¹. Yunanlılar Girit'teki isyanın başarıya ulaşması için aktif bir şekilde Girit'e insan kaynağı da sağlamaktadır: "Girid eşkiyâsına i'âne ve gözû önünde birtakım komiteler teşkilini iğmâz ve Girid ahâlîsini hükûmet-i meşrûaları 'aleyhine isyâna sevk etmek için serseri makulesinden ibâret bir takım fırkaların Girid'e gitmelerine müsâ'ade etdiler"⁶².

Görüldüğü üzere Yunanistan Girit isyanında oldukça aktif bir siyaset güderek adada yapmadığını bırakmamıştır. Yunanistan'ın bu gibi geleneksel politikaları nedeniyle iç huzuru da bulamadığı yine Namık Kemâl tarafından ifade edilmiştir⁶³. Ancak bütün bunlara rağmen, Namık Kemâl meselenin geri dönülmez olmadığını da şöyle ifade eder: "... Yunanistan'ın Girid'e korsan ve eşkiya irsalinin önü alınmak icap eder. Andan sonra mesele biter"⁶⁴.

Yunanistan'ın Girit'teki asilere açık bir şekilde destekleyip maddi-manevi yardım ettiklerini ifade eden Namık Kemâl, Girit'teki isyanı Yunanistan'ın tek başına finanse edebilecek bir malî yapıda olmadığını da sözlerine ekler⁶⁵. Namık Kemâl bu konuda Rusya'dan şüphelenildiğini ancak Rusya'nın da bu konuda yeterli bir mali yapıya sahip olmadığını ifade eder⁶⁶. Namık Kemâl'in işaret ettiği bir başka devlet ABD idi ve o, bu konuda, haklı gerekçelere dayanıyordu: "Amerika me'mûrunun 'alenen Girid ihtilâline sahâbet gösterüb adanın Yunanistan'a terki nasîhâtinde bulun[acak] ...Girid'in terkiyle Amerika cumhuruna Avrupa politikasına vesîle-i müdâhale ver[ecek] ... [ve] Amerika cumhuru Avrupa'ya tırnak iliştir[ecektir]"⁶⁷. Bu gerekçeler, Amerika'nın Girit'teki isyan haline maddi-manevi destekte bulunmasına yetecek deliller sunmaktadır. Namık Kemâl'e göre sonuçta zarar gören ada halkı ve ada olmuştur⁶⁸.

⁶⁰ Namık Kemâl, "Yunan Meselesi", 3.

⁶¹ Namık Kemâl, "Yine Girit Meselesi", 2.

⁶² Namık Kemâl, "Yunan Meselesi", 1.

⁶³ Namık Kemâl, "Girit Meselesi'ne Dair", 1-2.

⁶⁴ Namık Kemâl, "Yunan Meselesi", 5.

⁶⁵ Namık Kemâl, "Yine Girit Meselesi", 2-3.

⁶⁶ Namık Kemâl, "Yine Girit Meselesi", 3-4.

⁶⁷ Namık Kemâl, "Memâlik-i Osmaniye'nin Yeni Mukasesesi", *Hürriyet*, Sayı: 20., 1285/1868, s. 2.

⁶⁸ Namık Kemâl, "Şark Meselesi'ne Dair", *Tasvir-i Efkâr*, Sayı: 458, 1283/1866: 1-2.

Namık Kemâl Girit isyanı ve bunda Yunanistan'ın rolünü ortaya koyarken büyük devletlerin de bu konudaki yaklaşımlarının Yunanistan için önemli bir hareket alanı oluşturduğunu anlatmaya çalışır. Zira satır aralarında da ifade ettiği gibi Yunanistan'ın kendi başına Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ni karşısına alacak durumda olmadığı görülür. Bu yüzden o, Girit isyanının diğer etkenlerine de eğilmeye gayret eder. Tabii ki bu da başka bir çalışmanın konusunu oluşturacak genişliktedir.

Sonuç

Girit Meselesi Osmanlı Devleti'nin 19. asırda karşılaştığı en önemli sorunlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde çeşitli vesilelerle gündeme gelen Girit, 1770 yılından başlayarak zaman zaman ciddi siyasî sorunlara sebep olacak şekilde karışık bir dönem geçirmiştir. 19. asra gelindiğinde ise bu karışıklıklar, kargaşa haline dönüşerek Osmanlı Devleti'ni zorda bırakacak siyasî ortamların oluşmasına sebep olmuştur. Bunda birçok neden aranabilir ancak temel nedenlerden biri Girit'in Yunanistan'ın etkisinde kalmasıdır. Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılması sürecinde meydana gelen isyan ve kargaşalar Girit'te de yeni bir siyasî zihniyetin inşasında rol oynamıştır. 1821'den Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına kadar geçen sürede yaşananlara dair gözlemler bunu açıkça ortaya koymaktadır. Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılmasından 1866 yılına kadar birkaç küçük kıpırdanma dışında ciddi bir sorunun yaşanmadığı görülen Girit'te, 1821 hareketiyle başlayan sürecin oluşturduğu yeni siyasî zihniyet yaklaşık kırk yıllık bir olgunlaşma süreci geçirmiş, 1866 yılında da, çeşitli saiklerle kuvveden fiile geçerek isyan ve ıhtişaş halini yaratmıştır. Girit'in Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına neden olacak sürecin inşasında önemli bir kilometre taşı olan 1866-1869 isyanları, Osmanlı Devleti'ni ciddi siyasî sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Devletin Girit Meselesi'ndeki tutumu ve zor durumu, meselenin çok yönlü siyasî pratikleri olduğunu gösterir. Bu da Osmanlı Devleti'nin diplomasi alanında zaman zaman çaresiz kalmasına sebep olmuştur. Devletin bu durumu, dönemin münevver kesiminin de gözünden kaçmamıştır. Namık Kemâl'in, devletin bu sorunun üstesinden nasıl gelebileceğine dair ilk önemli önerileri, bu sürecin doğurduğu siyasî atmosferin gölgesinde şekillenmiştir.

Osmanlı münevverinin devletin bekasına dair fikirler ortaya koymaları ve bu fikirlerin kamuoyu oluşturması, döneme dair yazılı külliyyatın hem nicelik hem de nitelik olarak artmasını sağlamıştır. Bu külliyyatın oluşmasında bu münevver grubun çeşitli kesimlerinin önemli katkıları olmuştur. Bu külliyyata katkı sağlayan isimlerden birisi olan Namık Kemâl, başta şark meselesi ve onun etrafından şekillenmiş birçok meselede bilgi ve fikir sahibi olan önemli bir şahsiyetti.

Namık Kemâl, Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren hemen her soruna karşı duyarlı bir duruş sergileyerek devletin içinde bulunduğu zor durumdan çıkması için çözüm önerilerini hemen her ortamda sıralamaktan geri

durmamıştır. Ancak Namık Kemâl'in asıl önemli yönü, Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren sorunlar arasında bir bağlantı kurarak meselelerin sadece bir yönüyle ilgilenmemesi ve meseleyi bütün yönleri ile ele almasıdır. Girit Meselesi'nde görüldüğü üzere meselenin sadece Osmanlı Devleti'ne dönük yönü ile ilgilenmemiş, özellikle meselenin dış cihetlerini derinlemesine irdelemekten geri durmamıştır. Tabii ki bu, Namık Kemâl'in çok önlü bir münevver olmasının bir sonucudur. Zira o, meselenin tarihî, siyasî, iktisadî ve zihniyet boyutlarına vakıftı ve bu, onun mesele ile ilgili fikirlerinde açıkça görülmektedir. Girit Meselesi'nde ortaya koyduğu fikirleri ve çözüm önerileri onun bilgi ve tecrübî birikimlerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Girit Meselesi'ne dair ortaya koyduğu fikirlerini Yunanistan özelinde irdelediğimizde, meselenin milliyetçilik, mezhep, dinî ve coğrafi rabita, uluslararası ciheti ile bağı bulunduğuna derhal açığa çıkmaktadır. Namık Kemâl bu cihetleri tetkik ederken uluslararası siyasî şartları önemli bir yere koymuştur. Namık Kemâl'in bu yaklaşımı, İngiltere, Rusya ve Fransa gibi devletlerin meseledeki rollerini ve bunun Osmanlı Devleti'ne yansımalarını gözler önüne sermekte oldukça başarılı olmuştur. O, yaptığı analizlerle uluslararası ilişkileri iyi okuduğunu ve doğru sonuçlar çıkarttığını açıkça göstermektedir. Namık Kemâl'in 1866 yılı isyanları konusunda yaptığı çıkarımların ilerleyen süreçte ne kadar doğru olduğu da görülmüştür.

Kaynakça

- Adıyke, Ayşe Nükhet, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (19896-1908)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Anderson, Matthew, Smith *Doğu Sorunu 1774-1923*, 2. Baskı, çev: İdil Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yayını, 2010.
- Andıç, Süphan-Fuat Andıç, *Sadrızam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, İstanbul: Eren Yayını, 2000.
- Engelhardt *Tanzimat ve Türkiye*, Türkçesi Âli Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayını, 1999.
- Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: III., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ty.
- Namık Kemâl, “[Başlıksız] Şark Meselesine Dair”, *Hürriyet*, Sayı: 23, 1285/1868: 1-5.
- Namık Kemâl, “Avrupa’nın Ahvâl-i Hâzırâsı”, *Hürriyet*, Sayı: 14, 1285/1868: 1-3.
- Namık Kemâl, “Bend-i Mahsûs Girit Meselesi’ne Dairdir”, *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 423, 1283/1866: 1-4.
- Namık Kemâl, “Devlet-i ‘Aliyye’yi Bulduğu Hal-i Hater-Nakden Hâlâsın Esbâbı”, *Hürriyet*, Sayı: 9, 1285/1868: 1-3.
- Namık Kemâl, “Gene Mısır Meselesi”, *Hürriyet*, Sayı: 59, 1286/1869: 1-5.
- Namık Kemâl, “Girit Meselesi’ne Dair”, *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 425, 1283/1866: 1-2.
- Namık Kemâl, “Hasta Adam”, *Hürriyet*, Sayı: 24a, 1285/1868: 1-2.
- Namık Kemâl, “Kurye D’orian’da Görülen Makalenin Mealidir”, *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 462, 1283/1866: 1-2.
- Namık Kemâl, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukasemesi”, *Hürriyet*, Sayı: 20., 1285/1868: 1-5.
- Namık Kemâl, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Taksimi”, *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 430,10 Teşrin-İ Evvel 1283/1866, Sayı: 430: 1-2.
- Namık Kemâl, “Şark Meselesi I”, *Külliyat-ı Kemâl Makalât-ı Siyâsiye ve Edebiye*, Selanik Matbaası, İstanbul 1909: 1-9.
- Namık Kemâl, “Şark Meselesi II”, *Külliyat-ı Kemâl Makalât-ı Siyâsiye ve Edebiye*, Selanik Matbaası, İstanbul 1909: 9-20.
- Namık Kemâl, “Şark Meselesi’ne Dair Layihadır”, *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 465, 28 Şubat 1283/1866: 1-3.

Namık Kemâl, “Şark Meselesi’ne Dair”, *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 458, 1283/1866: 1-2.

Namık Kemâl, “Veşâvirhüm Fil-Emr”, *Hürriyet*, Sayı: 4, 1285/1868: 1-4.

Namık Kemâl, “Yine Girid Mes’elesi Tazelendi”, *Hürriyet*, Sayı: 24, 1285/1868: 2-4.

Namık Kemâl, “Yunan Meselesi”, *Hürriyet*, Sayı: 27, 1285/1868: 1-5.

Yılmaz, Durmuş, *Osmanlı’nın Son Yüzyılı*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2001.

